

УДК 811.161.2'27'37'373'42

Гавриш М. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: G_M_M@ukr.net

ПРОНОМІНАЛЬНІ ФОРМИ АДРЕСАЦІЇ ЯК ЗАСІБ МАРКУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ МОВЦІВ

На прикладах форм третьої особи однини («вінчання»), третьої особи множини («воникання») і множини шану у найменуванні третіх осіб у статті з'ясовано кореляцію між соціальним статусом мовців і граматичними формами апеляції в асиметричних ситуаціях спілкування.

Ключові слова: *множина шану, «вінчання», «воникання», найменування третіх осіб, асиметрична ситуація спілкування.*

Особливим різновидом ввічливості в окремих мовленнєвих виявах є звертання до адресата мовлення як до третьої особи.

Традицію таких способів звертання до адресата в українській мові на початку ХХ ст. вивчали В. Гнатюк [1], І. Коровицький [3], І. Огієнко [5], В. Сімович [8]. Мовознавці досліджували процес «викання» [4; 9; 12], однак явище вживання 3-ї особи однини чи множини замість 2-ї особи однини ще потребує свого аналізу. У статті на матеріалі прозових творів Івана Франка¹ з'ясуємо ознаки пошанних способів звертання до другої особи через третю та щодо третьої особи, яка участі в розмові не бере.

«Вінчання» – це граматичне оформлення апеляції загальним іменником, граматичними формами дієслова 3-ої особи однини в

¹ Див.: Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова. думка, 1976-1986. – ТТ. 14–22. Покликання подаємо в круглих дужках, вказуючи на назву твору, том і сторінку.

теперішньому часі, формою однини у минулому часі [9, с. 19]. Такий спосіб апеляції звичний для польської мови, в якій слова *пан / пані* є не тільки іменниками, адже деякі мовознавці трактують їх як займенники 2-ої особи, що поєднуються з дієсловами в 3-ій особі однини [13; 14]. У функції займенника може виступати цілий адресативний титул, наприклад: *Добрий день, пане директоре! Хотіла б у пана директора щось запитати*, але таке вживання можна трактувати як нестандартне та псевдогречне [13, с. 16].

«Воникання» – граматичне оформлення апеляції до однієї особи загальним іменником, граматичними формами дієслова 3-ої особи множини у теперішньому часі, формою множини у минулому часі [9, с. 19]. Цей гіперпошаний спосіб є ознакою комунікації з адресатом, значно вищим за соціальним статусом. Досліджуючи говори русинів Пряшівщини, В. Гнатюк звернув увагу на мовну особливість жителів цього регіону як характерну для всіх гірських говірок українців, а саме: вживання займенника *Ви* тільки в розмові між собою, у спілкуванні з паном, «для означення більшого поважання» вживання займенника *Вони*. Такий спосіб звертання дослідник назвав «ониканєм або троенем» [1, с. 16], Зазначаючи, що подібні вокативи виникали під впливом інших мов (наприклад, вживання 3-ї особи множини як звертання до 2-ї особи однини у функції *Ви* характерне для німецької мови).

На це ж явище свого часу звернув увагу В. Сімович: «...Росіяни, чехи, серби, болгари спинилися на «виканні». Українська ж інтелігенція, здається, під польським впливом, старається назначувати ввічливість тим, що вживає 3 ос., але множини (це вже українське). Це щось наче контамінація, як ми такі явища звемо в лінгвістиці (*мама були, нехай тато скажуть, як пан професор собі бажають*)... У селян такі вислови теж часті (*що єгомось кажуть, нехай пані зажадають, панця мені дали, нехай панночка, чи панунья не гніваються*). Розуміється, що такі

вислови товариської мови відомі тільки тут, на західних землях (на Волині зрідка), а то нема їх на сході, то можна зробити висновок, що це також вплив польської товариської мови» [8, с. 284]. В. Сімович виступав проти фальшивої чемності, радив уникати таких способів звертання у мовленні, використовуючи форму «Ви».

Що ж до форми «воникання», тобто «троєння» в множині, подібні приклади зазначали критики: цей чужий звичай використовується не для вияву пошани та чемності, а для зазначення відмінності між вищим і нижчим статусом людей, що інтелектуально стоять на одному рівні [2, с. 385–386]. Способи апеляції такого типу сучасні мовознавці кваліфікують як вияв регіональних узуальних тенденцій мовлення [6; 9, с. 28; 10, с. 10].

У текстах Івана Франка гонорифікативне звертання до одного адресата («вінкання» та «воникання») використано для стилізації та індивідуалізації мовлення соціально нижчого адресанта та відображає визначену комунікативну конвенцію – звертання в офіційній (чи напівофіційній) ситуації, підкреслено стриманий, віддалений характер відносин між тими, хто спілкується, або ж ввічливе, шанобливе ставлення до адресата. Наприклад: слуги, селяни до поміщиків, панів: – *Вельможний пан знають так само, як ми* (Великий шум, т. 22, с. 248); селяни до священика: – *Зараз тут прийде, можуть єгомость саму запитати* (Великий шум, т. 22, с. 261); селяни до адвоката: – *Та ми би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери* (Перехресні стежки, т. 20, с. 249); священик до поміщика: – *Що ж таке вельможний пан побачили?* (Великий шум, т. 22, с. 241); жандарм до графині: – *Ясновельможна пані зволять дарувати, що не можу висловитись докладніше, але що ж, моя служба не дозволяє на це* (Основи суспільності, т. 19, с. 322); кельнери (офіціанти) до відвідувачів закладу: – *Якого вина дозволить пан добродій?* (Voа constrictor, т. 22, с. 169).

Чіткої межі між «вінканням» та «вониканням» немає, тому в мовленні адресантів ці способи використовуються паралельно:

еврей до панича (лікаря): – *Що пан хочуть зо мною робити? – запитав, тремтячи, жидок*, а далі: – *Ох, що пан хоче зі мною робити?* (Не спитавши броду, т. 18, с. 338–339); поліційний ревізор до капітана: – *А прошу пана капітана, чи пан капітан справді живе там, у тій каменіці на Пекарській?* (Для домашнього огнища, т. 19, с. 127), хоча далі переходить на «воникання»: – *Нехай пан капітан зараз ідуть додому! Нехай пан капітан добре перешукають усі шухлядки, шафки, коробки і комодки пані капітанової* (Для домашнього огнища, т. 19, с. 128).

«Воникання» є частотним способом звертання до чиновників (осіб, які займають значно вищу позицію в суспільстві) в офіційних ситуаціях мовлення. У відповідь може бути використане «тикання» або «викання», але ніколи «воникання».

Надуживання «воникання» та «вінкання» – типова ознака комунікації дрібних чиновників, кельнерів, торговців, тобто тих людей, які хочуть одержати зиск від соціально вищого співрозмовника. Такий спосіб апеляції до адресата з вищим соціальним статусом дає можливість адресантові зайвий раз номінувати співрозмовника, щоразу підкреслюючи субординацію та місце адресата в суспільній ієрархії.

Зміна особистих стосунків зумовлює пропозицію перейти на «ви» чи «ти». У повісті «Перехресні стежки» у звертанні Стальського (канцеляриста при суді) до Рафаловича (успішного адвоката) спостерігається однобічне «воникання», однак давнє знайомство і відновлені стосунки уможливають перехід на «ви». Стальський просить дозволу перейти на «ви»: – *Ах, я такий рад, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастя бачити вас частіше – дозволять пан меценас говорити собі «ви»?*

- *Прошу, прошу!*

- *Се краще! Якось більше від серця розмова йде. Не люблю того передавання через третю особу. Перепрошаю, правда, що пан меценас практикували в Тернополі?* (Перехресні стежки, т. 20, с. 180).

У творі «Без праці» таку пропозицію робить панна своєму слугі, який обіцяє допомогу у скрутній хвилині. Разом із переходом на товариські стосунки (*– Не хочу, щоби ти був моїм слугою. Будь моїм товаришем, братом...*), пропонується зміна звертання: *– Слухай, Іване, – сказала паленіючи панна Ніна, – не говори до мене: «панунця»! Говори мені: «ти», «Ніно», так, як биςь говорив до своєї сестри* (Без праці, т. 18, с. 282–283).

Ілюстративний матеріал із творів Івана Франка показав, що існують певні правила поєднання способів апеляції: якщо перша фраза містить пошанну форму множини, то друга, яка слідує відразу ж за нею, форму на «Ви»: *– А чого пан меценас ідуть сею вулицею? Маєте тут діло до кого?* (Перехресні стежки, т. 20, с. 175).

Можемо зробити висновок. Форми «вінкання» та «воникання» у мовленні українців функціонували непослідовно, переважно їх вживали у звертаннях до осіб іншої національності, передусім поляків, що мали значно вищий соціальний статус (поміщиків, представників адміністрації, судової влади). У звертаннях до осіб української національності використовували «воникання» у випадку, якщо адресати посідали вище місце в суспільній ієрархії (священик, адвокат). З часом форми «вінкання» та «воникання» стали невід’ємною ознакою галицької товариської мови. Граматичний спосіб апеляції «воникання» є найвищим рівнем вираження ввічливості в асиметричних ситуаціях спілкування. Досліджувані тексти Івана Франка показали, що форми «вінкання» та «воникання» функціонували як паралельні, але друга все-таки переважала. Під час переходу на ближчий рівень спілкування відбувалася зміна способу звертання: з «воникання» на «Ви» чи «ти». Ці способи апеляції відображали особливості комунікації в Галичині, їх трактуємо як прийом стилізації та індивідуалізації мовлення конкретних персонажів у творах Івана Франка.

Соціальні статуси учасників комунікації також виявлялися опосередковано в розмовах про третю особу, яка не брала участі у

спілкуванні. Її називали з урахуванням соціальної позиції в суспільстві, соціальної групи чи родинної ієрархії.

Виокремлюємо два основні граматичні способи називання третіх осіб: 1) слова, що номінують особу / іменниковий займенник 3-ї особи однини (*він, вона, воно*), відповідні форми займенникових прикметників (*його, її* тощо) та дієслова 3-ї особи однини; 2) слова, що номінують особу / іменниковий займенник 3-ї особи множини (*вони*), відповідні форми займенникових прикметників (*їх, їм* тощо) та дієслова 3-ї особи множини. Перший спосіб звичний для вираження рівноправних комунікантів та «вищий → нижчий», другий використовується для вираження пошани до старших за віком, вищих за соціальним становищем тощо.

Для вираження ввічливості в багатьох українських діалектах і в розмовній літературній мові використовується 3-я особа множини – займенниковий іменник *вони* і відповідна форма дієслова – замість 3-ої особи однини: *мама прийшли* і под. Мовознавці такий спосіб означення третьої особи називають «звичаєвою формою множини» [11, с. 277], «множиною шани» [3], «пошанною множиною» [7, с. 72]. Проаналізувавши ареал поширення відповідної форми, О. Миронюк зробила висновок про те, що пошанна множина питомо властива українській мові [4, с. 56].

У творах Івана Франка «пошанна множина» найчастіше вживається у розмовах про людей, вищих за соціальним статусом.

Розмови про батьків: *А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити, а они щось троха не змагають на ноги, так я вже й з ними й сюда прийшов* (Навернений грішник, т. 14, с. 349). У Галичині шанобливе ставлення до батьків закладалося змалечку і до кінця життя не зазнавало змін на мовному рівні.

Розмови про панів-міщан: *- Ні, прошу пані, не хорі. Певно там у листі витолковує. Нехай пані будуть ласкаві прочитати. Моя пані казали мені зачекати на відповідь* (Для домашнього огнища, т. 19, с. 87).

Розмови про поміщиків: - *Панунця казали, щоб я зачекала, може, вам треба буде зіляти води на руки* (Не спитавши броду, т. 18, с. 435), але в розмові незалежних селян маємо: – *Але то пан лютий буде! Війте, гей, війте, - та ви не маєте ту чого стояти, на очі йому показуватися! Наганьбить вас перед усім панством і перед маршалком повітовим!* (Іригація, т. 18, с. 120).

Розмови про осіб духовного сану: - *Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не віднині. Єгомость у таку пору, перед обідом, ніколи не сплять* (Основи суспільності, т. 19, с. 334), або ж: - *Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця, – промовив він, сидууючись успокоїти її, – наші єгомость старенькі, вони мають свої різні дивацтва. Я думаю, що се у них не надовго* (Основи суспільності, т. 19, с. 237). Номінацію священників третьою особою множини потрібно розуміти усталеним способом для селян. Іншу ситуацію спостерігаємо в панському середовищі, де вищий за статусом мовець (панич) вживав однину, говорячи про священника: - *Єгомость тепер спить* (Основи суспільності, т. 19, с. 334).

Про усталену традицію «пошанної множини» свідчить наративний текст Івана Франка, в якому згадані форми мають найбільшу частоту вживання для номінації представників сільського духовенства в ранніх творах письменника (див. оповідання «Навернений грішник» (1877), «Гутак. Повість із громадського та родинного життя нашого народу» (незавершений твір, написаний після 1876 р.) та «Іригація» – твори кінця 80-х років XIX ст.).

У пізніших творах, описуючи персонажів-священників, Іван Франко відходить від форм третьої особи множини. Це пояснюємо зміною оповідача: у ранніх творах, присвячених громадському життю села, розповідь велася з позицій сільського спостерігача, у пізніших на перше місце виступали оповідачі, представники інших прошарків (адже проблематика творів змінювалася).

Підсумуємо. Граматичний спосіб апеляції «воникання» постає найвищим засобом вираження ввічливості в асиметричних

ситуаціях спілкування. Адресанти найчастіше зверталися до адресата мовлення як до третьої особи (слуга – поміщик, селянин – священник, дрібний чиновник – його начальник тощо). Ілюстративний матеріал з художніх творів Івана Франка показав, що форми «вінкання» та «воникання» функціонували як паралельні, але друга значно переважала. При переході на ближчий рівень спілкування, відбулася зміна способу звертання з «воникання» на «Ви» чи «ти». Матеріал засвідчив усталену традицію «пошанної множини» в українській культурі, зокрема в розмовах про старших у родинній ієрархії та духовних осіб.

Перспектива подальших досліджень – аналіз функціонального навантаження прономінальних форми «викання», «вінкання» та «воникання» в сучасному мовному етикеті українців.

Список використаної літератури

1. Гнатюк В. Русини пряхівської єпархії і їх говори / В. Гнатюк // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1900. – Т. 35–36, кн. 3–4, – С. 1–70.
2. Коблик В. І. Назви по батькові / В. І. Коблик // Рідна мова. – 1938. – Ч. 9. – С. 383–386.
3. Коровицький І. Множина шани в українській мові / І. Коровицький // Рідна мова. – 1935. – Ч. 9. – С. 401–406 ; 1936. – Ч. 1. – С. 17–24.
4. Миронюк О. Історія українського мовного етикету. Звертання / Ольга Миронюк. – К. : Логос, 2006. – 167 с.
5. Огієнко І. Складня української мови. 1. Словосполучення / І. Огієнко // Рідна мова. – 1938. – Ч. 5. – С. 193–208.
6. Панько Т. Слово в духовному житті нації / Т. Панько, М. Білоус. – К. : Знання, 1995. – 96 с.
7. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування : [навч. посібник] / Ярослав Радевич-Винницький. – К. : Знання, 2006. – 291, [5] с.
8. Сімович В. Наша товариська мова / В. Сімович // Сімович В. Праці в 2-х томах (Мовознавство. Т. 1). – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – С. 280–288.
9. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові : [навч. посібник] / М. С. Скаб. – Чернівці : Рута, 2003. – 80 с.

10. Стельмахович М. Г. Мовний етикет / М. Г. Стельмахович // Культура слова. – К. : Наукова думка, 1981. – Вип. 20. – С. 7–12.

11. Сучасна українська літературна мова : Стилістика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 588 с.

12. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру : [монографія] / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с.

13. Laziński M. O panach i paniach : Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo-płciowa / M. Laziński. – Warszawa : PWN. – 2006. – 360 s.

14. Stone G. Pronominal Address in Polish / G. Stone // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. – 1981. – XXIII. – P. 55–76.

Джерела

Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.

Гаврыш М. М. Прономинальные формы адресации как средство маркировки социального статуса говорящего.

Аннотация

На примерах форм третьего лица единственного числа («вінкання»), третьего лица множественного числа («воникання») и множества почета в наименовании третьих лиц в статье выяснено корреляцию между социальным статусом говорящих и языковыми средствами в асимметричных ситуациях общения.

Ключевые слова: *множество почета, «вінкання», «воникання», наименование третьих лиц, асимметричная ситуация общения.*

Gavrysh M. M. Pronominal forms of addressing as a mean of speaker's social status marking.

Summary

The article analyzes the methods of appealing to one person, which are means of social statuses marking. On the examples of the forms of the third person singular («you-nomination»), the third person plural («You-nomination») and the plural form of respect in course of third persons denomination, the correlation between the speakers' social status and the linguistic means in asymmetric situations of communication was clarified.

It has been discovered that the «You» - nomination acts as a common marker of courtesy and respect regardless of the situation. Among the grammatical means, the championship in higher social status marking is occupied by «you-nomination» and «You-nomination» and addressing the appeal to the mistress / lady. In Ivan Franko's works these methods of appeal are used to stylize and individualize the language of a socially lower addressee.

The grammatical method of appealing the «You-nomination» is the highest level of expression of courtesy in asymmetric situations of communication. When switching to the next level of communication, there was a change in the way of approaching: «they-nomination» was substituted by «You» - or «you» - nation.

The material testified the established tradition of «the plural form of the respect» in Ukrainian culture, in particular in conversations about the elders in the family hierarchy and clerics.

The prospect of further research is an analysis of the functional load of prothnominal forms of «You-nomination», «you-nomination» and «they-nomination» in modern language etiquette of Ukrainians.

Key words: *plural form of respect, «you-nomination», «You-nomination», denomination of the third person, asymmetric situation of communication.*

УДК 811.161.1:81367

Грицева А. П.,
кандидат филологических наук,
доцент кафедры украинской филологии
Хмельницкого национального университета
E-mail: gryzeva_a.p.@ukr.net

ТЕРМИНЫ В СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье рассматриваются вопросы наиболее представительной части лексики, в которой ярче всего проявляется специфика словарного запаса людей, принадлежащих к одной профессиональной группе. В сфере каждой отдельной профессии, специальности, связанной определенной отраслью общественного производства, науки, культуры, искусства,